

بازشناسی باغ جهان‌نمای فرح‌آباد براساس شواهد باستان‌شناختی و قرائن تاریخی

اسحق رضازاده*

مریی دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران

e.rezazadeh@umz.ac.ir

وحید حیدرنتاج

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۹/۰۶
(از ص ۲۰۷ تا ۲۲۰)

چکیده

باغ ایرانی، غنی‌ترین منظر انسان‌ساخت ایرانیان است که با وجود پیشینه‌ای بسیار طولانی ابعاد ناشناخته‌ی بسیاری دارد؛ شناخت الگوهای سرزمینی در مناطق مختلف ایران به این مهم، کمک شایانی خواهد کرد. در این میان، عواملی که در شکل و الگوی قرارگیری عناصر باغ نسبت به هم دخیل بوده‌اند را می‌توان به دو دسته‌ی کلی کاربردی و کالبدی تقسیم نمود. کرانه‌ی جنوبی دریای خزر به واسطه‌ی برخورداری از مواهب طبیعی، محل مناسبی برای باغ‌سازی بوده است. مع‌الاسف در اقلیم منطقه باغ‌ها، ماندگاری بالا نداشته و به واسطه‌ی وجود آثار اندک، مطالعات گسترده‌ای نیز در مورد آن‌ها صورت نگرفته است. هدف مقاله‌ی حاضر، بازشناسی معماری منظر باغ‌های عصر صفوی در کرانه‌ی جنوبی دریای خزر و الگوی شکلی باغ جهان‌نمای فرح‌آباد از طریق بررسی نقش عناصر منظر در آن و مقایسه‌ی تطبیقی با اصول باغ ایرانی است. پژوهش حاضر، در راستای شناخت الگوهای سرزمینی و رهیافتی به تأثیر محیط طبیعی منتج از سرزمین در شکل باغ، در پی پاسخ به این پرسش است که، وجود عنصر طبیعی رود در حاشیه‌ی باغ چه تأثیری بر الگوی شکلی، هندسه‌ی باغ و جانمایی عناصر مختلف در آن داشته است؟ به این ترتیب، الگوی معرفی نشده‌ای از باغ ایرانی به نام «باغ رودکناری» را معرفی کند. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی است که با گردآوری اطلاعات به روش مطالعات اسنادی، متون تاریخی، سفرنامه‌های سیاحان و مستندات تصویری همچون نقاشی‌ها و عکس‌های تاریخی، به توصیف مجموعه می‌پردازد و سپس با تحلیل و ارزیابی داده‌ها و به کمک نقشه‌های وضع موجود، عکس هوایی، آخرین یافته‌ها از کاوش‌های باستان‌شناسی و مشاهدات میدانی به اثبات می‌رساند که کوشک اصلی در این باغ، که دارای الگویی چهاربخشی است، جهت بهره‌مندی از بهترین چشم‌انداز از موقعیت مألوف خود در راستای محور اصلی خارج و در امتداد محور شرقی-غربی در مجاورت رودخانه قرار گرفته است تا بتواند هم از منظر محور مربوطه و هم از منظر رودخانه بهره‌بردار. به‌گونه‌ای که می‌توان نام «الگوی رودکناری» برای این باغ نهاد.

کلیدواژگان: باغ ایرانی، باغ‌های مازندران، جهان‌نما، رودکناری، عناصر منظر.

مقدمه

باغ ایرانی، به‌عنوان بخشی از هویت ایرانیان است که در آن علاوه بر تاریخ، فرهنگ و سبک زندگی آن‌ها پدیدار است. اصولاً زمانی که از هویت ایرانی بحث می‌شود این باغ، نمایش زمان‌مند همان هویت تاریخی است (زندیه، ۱۳۹۱: ۱۲)؛ لذا حفظ و بازسازی باغ ایرانی، حفظ فرهنگ و نمایش آن به جهان است. بازسازی باغ ایرانی، زمینه‌ی درک بهتری از آن‌چه عناصر طبیعی در فرهنگ ایرانی بوده و می‌توانست در حال حاضر باشد، برای نسل امروز شهرسازان، معماران و طراحان محیطی فراهم می‌کند (براتی، ۱۳۸۳: ۳). در این میان، شناسایی باغ‌های کرانه‌ی جنوبی دریای خزر به دلیل ویژگی‌های خاص اقلیمی از اهمیت والایی برخوردار است. اما متأسفانه سطح تخریب آثار تاریخی منطقه به‌علت شرایط محیطی بسیار بالا است و لذا باغ‌های آسیب‌دیده‌ی کرانه‌ی جنوبی دریای خزر ناشناخته باقی مانده‌اند. آثار به‌جامانده از مجموعه‌ی شهری فرح‌آباد و کاخ جهان‌نما نیز بسیار اندک می‌باشد و شناخت این باغ از طریق اسناد و نوشته‌های تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند کمک شایانی در بازشناسی و فهم ویژگی‌های باغ‌های کرانه‌ی جنوبی دریای خزر و گونه‌شناسی باغ‌های ایرانی باشد.

سؤال‌های محوری تحقیق را می‌توان این‌گونه مطرح نمود: الگوی شکلی حاکم بر باغ جهان‌نما چه بوده است؟ عناصر منظر، در شکل‌یابی باغ جهان‌نما چه نقشی ایفا می‌کنند؟

فرضیه‌های مقاله این است که: الگوی حاکم بر باغ جهان‌نما الگویی گسترده و چهاربخشی است.

می‌توان این باغ را گونه‌ای از باغ ایرانی به نام «باغ رودکناری» مطرح کرد که نظر به شرایط بستر طراحی و وجود رود در کنار باغ، موقعیت استقرار عمارت اصلی، تغییر نموده و بنا با قرارگرفتن در جداره‌ی باغ و حاشیه‌ی رودخانه، به‌دنبال دستیابی به بهترین چشم‌انداز از محیط طبیعی اطراف است.

اهداف تحقیق

الف: بازشناسی معماری منظر باغ‌های عصر صفوی در کرانه‌ی جنوبی دریای خزر و مقایسه‌ی تطبیقی با اصول باغ ایرانی؛ ب: شناخت خصوصیات و الگوی شکلی باغ جهان‌نما از طریق بررسی نقش عناصر منظر در باغ.

پیشینه‌ی تحقیق

نویسندگان و پژوهشگران متأخر در کتاب‌ها و مقالات متعددی به مطالعه و بررسی باغ ایرانی پرداخته‌اند. همان‌طور که ذکر گردید، به‌دلیل آثار اندک به‌جا مانده از باغ‌های تاریخی کرانه‌ی جنوبی دریای خزر، مطالعه و پژوهش ناچیزی در این خصوص صورت گرفته است، از جمله: سرفراز (۱۳۸۳)، باغ عباس‌آباد بهشهر و چارتاقی مرکزی آن را مورد بررسی قرار داده است؛ مصباح‌نمینی (۱۳۸۳)، در مقاله‌ای روند شکل‌گیری و نقش آب را در باغ‌های بهشهر بررسی کرده است؛ حیدرنتاج (۱۳۸۹) الف)، در رساله‌ی دکترای خود، هنجار شکل‌یابی باغ‌های مازندران را مورد بحث قرار داده و نحوه‌ی شکل‌گیری آن‌ها را با باغ‌های ایرانی مقایسه کرده است و نقش

الگوی چهارباغ را در شکل کلی باغ‌ها مورد تردید قرار داده است. گونه‌شناسی باغ ایرانی در رساله‌ی دکترای آقای انصاری (۱۳۷۸) با عنوان: «ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی- اصفهان)»، کتاب‌های *تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل؛ آرامگاه بانوی ایرانی تبار از آقای سلطانزاده (۱۳۷۸)*، و *باغ ایرانی از آقای حیدرنتاج (۱۳۸۹ ب)*، بررسی و گونه‌های مختلفی از باغ ایرانی معرفی شده‌است. همچنین می‌توان به توصیفات پراکنده‌ی تاریخ‌نامه‌ها و سفرنامه‌های سیاحان اروپایی و تصاویر اندکی که موجود می‌باشد، استناد نمود. از جمله آثار مهمی که در آن به باغ جهان‌نما اشاره شده‌است، یادداشت‌های اعتمادالسلطنه (۱۳۱۱) و *سفرنامه‌های دموورگان (۱۳۳۵)*، ویلیبر (۱۳۹۰) و ملگونف (۱۳۶۴) می‌باشد. همچنین دو مرحله کاوش‌های باستان‌شناسی در محدوده‌ی مجموعه‌ی شهری فرح‌آباد انجام شده‌است؛ نورانی (۱۳۸۶)، «گمانه‌زنی و ساماندهی کاخ جهان‌نما» و شریفی (۱۳۸۸)، «گزارش فصل اول کاوش باستان‌شناسی کاخ جهان‌نما» که توسط سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران به چاپ رسیده و در مقاله به دستاوردها و نتایج آن‌ها اشاره شده‌است.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. در مرحله‌ی توصیف به بررسی اسناد مکتوب، شامل: متون تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان و مدارک تصویری شامل عکس‌ها و نقاشی‌ها پرداخته شده و سپس با تحلیل و ارزیابی داده‌های تاریخی و با کمک نقشه‌های وضع موجود، عکس هوایی و آخرین یافته‌ها از کاوش‌های باستان‌شناسی، ویژگی‌های باغ جهان‌نما را شناسایی و با گونه‌های مختلف باغ ایرانی مقایسه می‌نماید.

عناصر باغ ایرانی

باغ در فرهنگ و تمدن ایرانی، از روزگاران دیرین اهمیت و جایگاهی مهم داشته است و یکی از مفاهیم بنیادین مباحث اجتماعی، فرهنگی و طبیعی این سرزمین به شمار می‌رود (بانی مسعود، ۱۳۹۰: ۲۰). باغ ایرانی، فضایی منظم و سازمان داده شده با نگرش زیبایی‌شناسانه ایرانی از ترکیب عناصر طبیعی، مانند: آب، گیاه و سنگ، و عناصر مصنوع، مانند: کوشک، دیوار و... است؛ این بخش، از چپستی و چگونگی عناصری که باغ ایرانی را پدید می‌آورد، بحث می‌کند تا بتوان مقایسه‌ای بین عناصر باغ ایرانی به طور کلی و باغ‌های کرانه‌ی جنوبی دریای خزر، به طور اخص انجام داده و گونه‌ی شکلی باغ مستقر در فرح‌آباد را کشف کرد. به طور کلی عناصر باغ را در دو گروه: «عناصر طبیعی» و «عناصر مصنوع» می‌توان طبقه‌بندی کرد.

نقش عناصر طبیعی در باغ ایرانی

گیاه و آب، مهم‌ترین عناصر طبیعی هستند که در شکل‌گیری باغ‌ها نقش اساسی ایفا می‌نمایند. با وجود عناصر انسان‌ساخت در باغ‌ها، این عناصر طبیعی هستند که وجودشان باغ را تعریف کرده و به آن هویت می‌بخشد (حیدرنتاج، ۱۳۸۹ ب: ۵۹). بررسی منابع تاریخی، فرهنگی و ادبی، حکایت از آن دارد که ارزش و حرمت گیاه

نزد ایرانیان، بسی فراتر از درجه‌ی اعتبار آن در پیش دیگر اقوام و ملل جهان است. گیاهان و درختان در فرهنگ ایران کهن تقدیس می‌شود و در فرهنگ ایران تاریخی پس از اسلام مورد احترام است (شاهچراغی، ۱۳۸۹: ۱۰۲). «باغ ایرانی، نظم فضا و منظره‌ی خود را از انسان و ذهنیت او می‌گیرد و جزو فضاها با اصالت طبیعت آراسته می‌شوند. می‌توان گفت باغ ایرانی نظمی دوگانه دارد؛ در کل و انتظام خود، انسان محور و در جزء و فضاها‌ی ملموس، طبیعت مدار است» (منصوری، ۱۳۸۴: ۶۲).

آب نیز از عناصری است که در باغ‌سازی از اهمیتی ویژه برخوردار است. می‌توان آب را روح باغ نامید، یا به عبارتی، آن نیروی حیاتی دانست که به باغ جان می‌بخشد و آن را تا حد بهشت ارتقا می‌دهد (زانگری، ۱۳۹۱: ۴۱). فراوانی آب در برخی از مناطق، مانند شمال ایران، سبب اهمیت بیشتر آن در باغ و غلبه بر دیگر عناصر می‌گردد و بر الگوی شکلی باغ تأثیر می‌گذارد تا حدی که بسیاری از گونه‌های کالبدی باغ براساس آب یا منابع آبی چون دریاچه و رودخانه شکل می‌گیرند. ضمن این‌که گروهی از باغ‌های ایرانی ساخته شده در جوار رودها وجود دارند که در آن‌ها کوشش شده تا از حداکثر پتانسیل‌های منظرین سایت استفاده گردد که از نمونه‌های خوب آن می‌توان به عمارت آیینه‌خانه‌ی باغ سعادت‌آباد اصفهان اشاره نمود. در این باغ، عمارت اصلی با ایوانی با شکوه برزاینده رود مشرف بوده است (ویلیبر، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

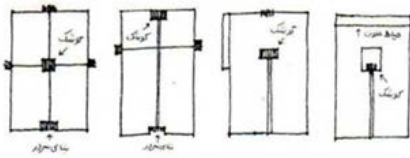
نقش عناصر مصنوع در باغ ایرانی

در مقابل عناصر طبیعی، عناصر مصنوع در باغ ایرانی که با هندسه‌ای منظم در کنار هم شکل گرفته‌اند. ساختمان‌های اصلی باغ در دو مقیاس مطرح هستند؛ مقیاس بزرگ همانند سردر، کوشک و عمارت اصلی که معمولاً در محور اصلی قرار و مقیاس کوچک بناهای فرعی، مانند حمام و بناهای خدماتی که در جداره‌ی دیوارهای جانبی قرار می‌گیرند.

طرح‌ریزی باغ‌ها همواره با ایجاد کاخ‌ها، کوشک‌ها، ایوان‌ها و مانند آن همراه بود، به نحوی که تنظیم شبکه‌های خیابان‌بندی و تعیین جایگاه استخرها، حوض‌ها و آب‌نماها به نسبت محل بنای صورت می‌گرفت. کوشک محل مسکونی ساکنین باغ بود که طراحی آن معمولاً برون‌گرا و آمیخته با فضای باز انجام می‌شده است. محل قرارگیری کوشک در انتهای راه اصلی یا تقاطع محورهای باغ بوده است؛ کوشک‌ها برای استفاده از منظر باغ، دارای بالکن‌های متعدد در جهات مناظر بوده‌اند.

معمولاً یک کوشک اصلی در امتداد محور اصلی باغ ساخته می‌شد. دید اصلی کوشک به طرف محور اصلی، استخر آب و نهر اصلی بوده است. برای ایجاد دید بهتر که از اهداف باغ‌سازی نیز می‌باشد، معمولاً کوشک در ارتفاع بالاتر یا در دو طبقه و به‌گونه‌ای طراحی و ساخته می‌شد که ساکنان آن بتوانند از بهترین منظر برخوردار شوند. تأمین بهترین و بیشترین منظر ممکن برای فضای کوشک در باغ‌های مسطح و گسترده منجر به استفاده از طرح‌های چهارصفه با نقشه‌ی مربع یا هشت ضلعی و نیز طرح‌های هشت‌بهشت شد.

برخی از کوشک‌ها در چهار جبهه‌ی اصلی از خصوصیات کالبدی یکسانی برخوردار بودند؛ در حالی که در بیشتر موارد جبهه‌ای که از لحاظ نحوه‌ی جهت‌گیری اقلیمی،

▲ تصویر ۱. چهار نحوه‌ی قرارگیری کوشک در محوطه‌ی باغ (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۵).

دید و منظر، موقعیت و برخی دیگر از ویژگی‌های کالبدی امتیاز بیشتری داشت، به‌عنوان جبهه‌ی اصلی بنا انتخاب می‌شد و غالباً در این جبهه، ایوانی طراحی و ساخته می‌شد. هم‌چنین بنای کوشک را نیز در نقاط مختلف باغ می‌ساختند که طبق نظر پیرنیا (۱۳۷۳: ۵) چند حالت را می‌توان در نظر گرفت؛ برای مثال: گاه بنای اصلی در وسط باغ قرار می‌گرفت و از چهار طرف دیده می‌شد و بناهای فرعی و سردر در اطراف بودند، یا بنای اصلی با یک سمت بود و بناهای فرعی در اطراف، با دو راه متقاطع و منظر اصلی در امتداد محور طولی باغ. در باغ‌هایی نیز کوشک به نسبت یک-سوم در امتداد محور طولی قرار داشت، بناهای اندرونی را در طرف خلوت باغ قرار می‌دادند و منظر اصلی در جهت مخالف اندرونی بود (تصویر ۱). اما به‌طور کلی، در باغ‌های با پلان مستطیل، محل قرارگیری کوشک در امتداد محور اصلی، از مرکز مستطیل تا انتهای باغ در نوسان بود و معمولاً در قسمت عقب‌تر قرار می‌گرفته تا محور اصلی دارای شکوه و جلال بیشتری باشد.

مرور تاریخی باغ‌های کرانه‌ی جنوبی دریای خزر

رسم و روش پادشاهان ایرانی که با همراهان خود در چارچوب «بیلاق و قشلاق» به شکار می‌پرداختند، مستلزم احداث شبکه‌ی باغ‌هایی در طول مسیرهای منتخب بود؛ چنان‌که به گفته‌ی «اسکندریک» منشی شاه‌عباس، «شاه بخش اعظم اوقات قشلاق خود را در مازندران به شکار می‌پرداخت» (پتروچیولی، ۱۳۹۲: ۲۳۷). دوره‌ی شاه‌عباس صفوی، منطقه‌ی جنوبی دریای خزر که زادگاه مادر وی نیز بوده است، به‌عنوان پایتخت تفریحی وی در مقابل پایتخت سیاسی - اصفهان - از اعتبار بالایی برخوردار شد و در نتیجه در بسیاری از شهرهای آن باغات و شکارگاه‌هایی برای گذران ماه‌هایی از سال احداث گشت. عنایت به اسناد تاریخی و آثار به‌جا مانده‌ی باغ‌ها، حاکی از این است که سه ناحیه‌ی مختلف از مازندران باغ‌های شاخصی داشتند که عبارتند از: فرح‌آباد، بابل و بهشهر (اشرف‌البلاد).

نوشته‌های تاریخی، از جمله کتاب *عالم‌آرای عباسی*، علاوه‌بر شرح وقایع تاریخی، در مورد باغ‌های احداثی شاه‌عباس نیز به صحبت پرداخته‌اند؛ هرچند توصیف جزئیات باغ‌ها در این نوشتار کم است، اما با توصیفی که از برخی از باغ‌ها شده می‌توان به نتایج قابل‌توجه دست‌یافت؛ از جمله نحوه‌ی برخورد با طبیعت در باغ‌ها، منظره‌ی پیرامون، ایجاد باغ در زمینه‌ی بهشتی (ارجاع به طبیعت بکر) و فعالیت‌هایی که در باغ‌ها صورت می‌گرفت، می‌تواند به درک حال و هوای حاکم بر فضای باغ کمک کند.

برای درک بهتر موقعیت ممتاز باغ‌های احداثی در منطقه، لازم است توصیف اسکندر بیگ، منشی شاه‌عباس بازگو شود؛ وی در کتاب *عالم‌آرای عباسی* در ذکر آثار خیر و انشاء و احداث عمارات در خطه‌ی مازندران می‌آورد: «... و در مازندران جنت‌نشان احداث فرح‌آباد جنت-نهاد در کنار دریا، که رودخانه‌ی موسوم به تجینه رود از آن میان می‌گذرد... و عمارات عالی که در هر باغ ترتیب یافته از حیز شمار بیرون است، دولتخانه و بازارگاه و حمامات و باغات فرح‌بخش جنت‌نشان در آن بلده جنت‌نشان طرح انداخته... و عمارت و باغات مرغوب واقعه در ساری و آمل و دریاچه و عمارات عالیه بارفروش ده و در اشرف خان‌های به تکلف بزیب و زینت و

باغ و چشمه و حوضخانه که در بالاخانه عمارات باغ مذکور ترتیب یافته آب را از مکان مرتفع به فنون غربیه بالا برده به حوض نقره می‌ریزد و دیگر باغات و حمامات و عمارات...» (اسکندریک، ۱۳۸۲: ۱۱۱۱). این نوشته‌های تاریخی به خوبی بیانگر این مطلب است که این منطقه قبل از احداث باغ نیز بغایت نیکو و مانند بهشت بوده است و آراستن باغ در این ناحیه به مثابه ساخت جنت در جنت تلقی شده است، این نقطه نظر، با ویژگی‌های باغ‌های کویری کاملاً تفاوت دارد.

مجموعه‌ی شهری فرح‌آباد

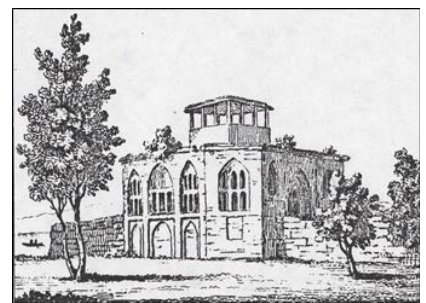
فرح‌آباد در شمال ساری و در کنار دریای خزر واقع است، جایی که رودخانه‌ی تجن به دریا می‌رسد. پس از اشرف، پایتخت تفریحی بوده و عمارت شاه‌عباسی جهان‌نما در آن واقع است. با توجه به اقرار مورخین و نویسندگان عصر صفوی؛ شاه‌عباس «شهر اشرف را در سال ۱۰۲۱ ه.ق.، بندر فرح‌آباد را در سال ۱۰۲۵ ه.ق. و دیوان‌خانه‌های ساری و بابل را در سال‌های ۱۰۲۸ ه.ق. بساخت» (برزگر، ۱۳۸۷: ۸۸۳). اسکندریک از فرح‌آباد با عنوان «دارالسرور»، یاد می‌کند و اضافه می‌نماید که شاه اصولاً برای سیر و شکار و گذراندن زمستان به آن‌جا نقل مکان می‌کرد. نام قدیمی آن «طاهان» بوده و شاه‌عباس پس از احداث باغ و شهر آن‌جا را «فرح‌آباد» نامید (تصویر ۲). اسکندریک در خصوص بنیاد نهادن فرح‌آباد ضمن این‌که باغات فردوس‌نما را در خطه‌ی ارم بنیاد فرح‌آباد حاصل طرح انداختن توأمان طراح طبیعت و معمار همت‌والای شاه می‌داند، می‌نویسد: «آن مکان زینت بخش لیاقت شهریت و استعداد تربیت داشت؛ زیرا که رودخانه‌ی موسوم به تجینه‌رود در وسط آن بقعه امام مثال ماصدق روضه ماء و نه‌های سلسال جریان یافته به دریا می‌ریزد... و چون در مدت اقامت همیشه فرح و سرور در خاطر نزدیک و دور افزایش داشت آن خطه فرح‌بخش را به فرح‌آباد موسوم گردانید» (اسکندریک، ۱۳۸۲: ۸۵۰). نکته‌ی قابل‌تأمل در طرح فرح‌آباد، همکاری و هماهنگی بین دست طبیعت و انسان است، که نشان از یافتن و انتخاب مکانی که خود همانند بهشت است و قابلیت احداث باغ را دارد، نه محیطی کویری یا خشک که احداث باغ در آن بسیار مشکل بوده و قابل‌قیاس با باغ‌سازی در این منطقه نیست. یکی از تفاوت‌های بارز بین این باغ‌ها و باغ‌های کویری در اختلاف بین محیط پیرامون آن‌ها است.

مجموعه‌ی فرح‌آباد و باغ جهان‌نما از نگاه سیاحان

منزل شاهی و باغ‌ها در سال ۱۰۲۰ ه.ق. (۱۶۱۱ م.) در شمال شهر ساخته شدند. پیپترو دل‌اوله، این محل را چنین توصیف می‌کند: «جایی که استان مازندران به دریای خزر می‌رسد، در دشتی مسطح و بسیار بزرگ، که در بالای دریا قرار دارد، از چند سال قبل تاکنون، شاه‌عباس شروع به ساختن شهر فرح‌آباد کرده، که آخرین مرزهای آن در سمت دریا، امروزه حدود دو مایل از ساحل فاصله دارند» (دل‌اوله، ۱۳۸۰: ۶۰۵). در ادامه با ذکر موقعیت باغ در کنار رودخانه می‌نویسد: «بدون گذاشتن هیچ راهی در آن طرف، ساختمان آن تا درون آب ادامه دارد» (دل‌اوله، ۱۳۸۰: ۶۸۳). دورنمای تجینه‌رود، که توسط ژول لورن (Hommage, 1860: 263) به تصویر کشیده شده، قصر را با دیوار حمال در طرف رودخانه و برجی هشت‌ضلعی نشان می‌دهد (تصاویر ۳ و ۴).

▲ تصویر ۲. وضعیت مجموعه‌ی فرح‌آباد در سال ۱۳۴۵ (آرشیو سازمان نقشه‌برداری).

▲ تصاویر ۳ و ۴. عمارت جهان‌نما و قرارگیری آن در کنار رودخانه؛ ترسیم از ژول لورن (Hom-maire, 1860: 263).

▲ تصویر ۵. موقعیت تقریبی مجموعه‌ی فرح‌آباد (میدان، باغ و مسجد) و هندسه‌ی باغ جهان‌نما با توجه به توصیف سیاحان؛ ۱. عمارت جهان‌نما، ۲. باغ خصوصی، ۳. باغ عمومی (دولتخانه)، ۴. میدان فرح‌آباد، ۵. مسجد، ۶. سردر، ۷. دیوار باغ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

همچنین، در مورد عمارت باغ تصریح می‌کند که جهان‌نما، به خاطر ابعادش، بیشتر به عمارتی بزرگ شبیه است تا به یک کاخ و اضافه می‌کند که «از بالکن‌های طبقه‌ی دوم که مسلط به فرح‌آباد بودند می‌شد از منظره‌ی باغ و حوض‌های آبش، دیوارهای بلند و برج‌های حصار اندرون و دریا لذت برد» (Hommaire, 1860: 263). در توصیف فضای باغ نیز بیان می‌کند: «این‌جا در وسط دیوار در کناره‌ی غربی رودخانه، عمارت جهان‌نما قرار داشت که در سه طرف توسط باغی چهارگوش ۱۲۰ قدمی محصور شده بود» (Hommaire, 1860: 671). «در جنوب حیاطی به همان بزرگی بود که دسترسی آن از طریق راهی بود که به سمت جنوب برده و به درگاه ورودی اصلی می‌رسید» (Hommaire, 1860: 263). دیوان‌خانه‌ی شاهی، بخشی از این حیاط را اشغال می‌نمود و بخش دیگر، حیاط کوچکی بود که شامل اصطبل‌ها و حمام بود، باغ از سه طرف توسط دیوارهایی با برج‌و بارو محصور شده و از یک طرف به رودخانه محدود می‌شود (تصویر ۵).

استودارت که در دوره‌ی صفویه از مجموعه دیدن کرده است در سفرنامه‌ی خود باغ و کاخ جهان‌نما را این‌گونه توصیف می‌کند: «بعد در قصر شاه باز شد و برای دیدن آن رفتیم. جای عالی و مطبوعی بود. دروازه‌ی آن بسیار ساده است و چیز جالبی ندارد. پس از عبور از یک حیاط پُر از سبزه که در دو طرف معبر درختکاری شده بود، به دروازه‌ی دیگری رسیدیم، بسیار دلپذیر پُر از درختان پرتقال و نارنج. حوض‌های زیبای متعدد در وسط این باغ است و در وسط حوض اتاقی بود که از تیر و چوب ساخته شده و محل جلوس شخص شاه است» (استودارت، بی‌تا).

ملگونف در سفرنامه‌ی خود از چگونگی ویران شدن عمارت می‌نویسد: «شاه‌عباس در سال ۱۰۳۷ هـ.ق. (۱۶۲۸ م.) پس از چهل سال پادشاهی این‌جا وفات یافت. عمارت شاهی و دیگر عمارت فرح‌آباد را در سال ۱۶۶۹ م.، استنک رزین و ویران کرد... شبی ۴۰۰ نفر که در کشتی پنهان داشت به کنار آورده به فرح‌آباد هجوم برد. اکثر آن‌ها را به قتل رسانید. عمارت بسوخت و اسرا را برداشته به میان قلعه برد» (ملگونف، ۱۳۸۵: ۱۰۴).

در توصیف مجموعه می‌توان شباهت بسیار زیادی بین فرح‌آباد و میدان نقش جهان اصفهان یافت. «درگاه رفیع ورودی، به میدان بزرگی مشرف بود. در این‌جا بازار، مسجد و کاروانسرا قرار داشتند» (میرزا ابراهیم، ۱۹۷۶: ۱۰۸). مجموعه‌ی ساختمان‌های عمومی، گواه اهمیت این اقامتگاه شاهی بود. علاوه بر کاروانسرا و مسجد، مدرسه و دارالشفا هم وجود داشت. کاخ شاهی با بازاری مجاور بود که میدانی باشکوه مثل میدان اصفهان را تشکیل می‌داد. اشاره به مدل میدان اصفهان کاملاً به جا است؛ زیرا این‌جا مثل پایتخت، «مجموعه‌ی شاهی از طریق دروازه‌ای زیبا درگاه دولتخانه‌ی فرح‌آباد به میدان مشرف می‌شد که شاه‌عباس از آن‌جا می‌توانست نمایش‌های عمومی را تماشا کند» (اسکندریگ، ۱۳۸۲: ۹۴۶).

گفته‌های سیاحان، حاکی از این است که باغ فرح‌آباد در کنار مجموعه کامل شهری و در شمال میدان احداث شده است؛ در اطراف میدان، مثل میدان اصفهان، رواق‌های بازار قرار دارند. محل میدان، می‌بایست در شمال درگاه ورودی فعلی مسجد باشد. در ضلع جنوبی، مسجد و ساختمان‌های عمومی مرتبط با آن قرار

داشتند که حیاط مستطیل دیگری را دربر می‌گرفتند. بین جهت مسجد و ورودی آن، تفاوتی در وضعیت استقرار وجود دارد که ناشی از تفاوت جهت میدان نسبت به جهت قبله است. در این جا، مثل اصفهان، مسئله‌ی اتصال بین دو جهت، از طریق دستگاه ورودی به‌صورتی استادانه حل شده است؛ به طوری که هم میدان و هم صحن مسجد، کاملاً منظم باقی بمانند.

یافته‌های باستان‌شناسی در باغ جهان‌نما

باغ جهان‌نما، یکی از آثار مجموعه‌ی شهری فرح‌آباد است که تا سال ۱۳۸۶ ه.ش. جز دیوارهای مخروبه‌ای در سه جهت: شمال، جنوب و غرب، اثری از باغ دیده نمی‌شد. آثار باقی‌مانده، حاکی از این است که در ساخت و مراحل اجرایی ابنیه انطباق اثر با بافت و نظم اقلیمی، گیاه، خاک و شیب زمین، دقت زیادی به‌کار رفته است. نمونه‌ی بارز این مهم، ایجاد دیوارهای پشتیبان و یا به تعبیری پشت‌بندهایی است که در بستر شرقی کاخ در حاشیه‌ی رودخانه‌ی تجن، ساخته شده است. عمارت اصلی باغ از گروه کوشک‌های برون‌گرای دیوانی و سکونت‌گاهی به‌شمار می‌آید. در کاوش‌های سال‌های اخیر در باغ جهان‌نمای فرح‌آباد (نورانی، ۱۳۸۶؛ شریفی، ۱۳۸۸) بخش‌هایی از باغ مورد شناسایی قرار گرفت. این بخش، شامل قسمت شمالی باغ، موسوم به «باغ اندرونی» است. با کاوش‌های انجام‌شده، فضاهای معماری زیادی از عمارت اصلی، قابل شناسایی نیست، ولی می‌توان بازسازی تصویری از کلیت باغ ارائه نمود؛ به‌همین منظور در این بخش، مهم‌ترین فضاهای مکشوف براساس کارگاه‌های کاوش توضیح و برای فهم بهتر از موقعیت و فضاهای معماری ابتدا به موقعیت مکانی و ویژگی‌های فضاها اشاره شده است.

الف) فضاهای بخش شرقی کاخ جهان‌نما: آثار مکشوف ساختارهای معماری

در بخش شرقی باغ جهان‌نما که در حاشیه‌ی غربی رودخانه‌ی تجن واقع است از دو دوره‌ی صفویه و قاجار به‌دست آمده‌اند. در دوره‌ی اول که مرحله‌ی ساخت باغ در دوره‌ی شاه‌عباس انجام‌شده، فضاها شکل یافتند و در دوره‌ی دوم در عصر قاجار، بخش‌هایی به مجموعه افزوده یا مرمت شد. نگارنده‌ی این سطور، براساس مشاهدات میدانی و گزارش‌های باستان‌شناسی و انطباق مکانی با نوشته‌ها و اسناد تصویری تاریخی، بر این باور است که این بخش، همان باغ اختصاصی شاه‌عباس اول است؛ زیرا به دلیل موقعیت مکانی و رعایت اصول معماری منظر و تسلط باغ بر رودخانه‌ی تجن و نیز تنوع و تعدد فضاها و همچنین تزیینات وابسته به معماری در این بخش، این فرض بیش از پیش قوت می‌یابد. با توجه به محوریت غربی-شرقی سامانه‌ی آبرسانی باغ و وجود حوض بزرگ در بخش غربی و حوضچه‌های مربع‌شکل با فواصل معین در شرق، این فرض مطرح است که آب با شیبه ملایم از غرب به شرق هدایت و به عمارت اصلی منتقل می‌شده است و در نهایت از معبری که در قسمت زیرین این بخش قرار داشته به رودخانه‌ی تجن می‌ریخته است (تصویر ۸).

در ادامه، به مهم‌ترین بخش‌های به‌دست‌آمده از کاوش‌های باستان‌شناختی اشاره شده است:

- آبراهه با کفیوش آجری با محوریت شرقی-غربی.

▲ تصویر ۶. کانال خروج آب از بخش زیرین کاخ جهان‌نما (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۷. پلان حوض با طرح شمسه در باغ جهان‌نما (شریفی، ۱۳۸۸: ۵۶).

▲ تصویر ۸. حوض مستطیل مرکزی باغ و آبراهه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۹. کاشی‌های مکشوف از بخش حمام کاخ جهان‌نما (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۰. کاشی‌های مکشوف از زیر برج‌نگهبانی بخش شمال‌شرقی باغ جهان‌نما (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۱. تغییر زاویه‌ی ۱۱ درجه‌ای در بخشی از بناهای غربی باغ (شریفی، ۱۳۸۸: ۱۳۸).

▲ تصویر ۱۲. ساختار باغ؛ متشکل از دو بخش مختلف (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۳. چشم‌انداز از چهارطرف عمارت اصلی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

- حوض با پلان طرح شمسه و جهت شمالی-جنوبی به همراه تزیینات سنگی و آجری (تصویر ۷).

- حمام با حوضچه‌های ساده با پلان مربع شکل.

- سامانه‌ی انتقال آب از آبراهه‌ی غربی به حوض‌ها و دیگر بخش‌های باغ (تصویر ۸).

- استفاده از آجر و کاشی‌های رنگین (سبز، قهوه‌ای، زرد، قهوه‌ای با لعاب‌پاشیده‌ی زرد و آبی) به ترتیب در تزیین کف و دیواره‌ی عمارت و ملات ساروج در استحکام‌بخشی در بنا مورد استفاده قرار گرفته‌است (تصاویر ۹ و ۱۰).

ب) فضاهای بخش غربی باغ جهان‌نما: این بخش در محوطه‌ی غربی باغ در مکانی که آثاری مخروبه از معماری آن برجای مانده بود، مورد بررسی و کاوش قرار گرفت (شریفی، ۱۳۸۸: ۱۸۹-۲۰۷). در حین کاوش در سه کارگاه که در امتداد هم ایجاد شدند، فضاهایی نظیر آبراهه‌ها، معابر و آجرفرش‌ها و در نهایت بنایی با پلان مربع شکل که نگارندگان بر این باورند که می‌تواند تالاریا اتاق انتظار و یا فضایی برای اداره‌ی امور عمومی مجموعه باشد، به دست آمد (تصویر ۱۳). این بخش، همچون دیگر بخش‌ها، دارای دو دوره‌ی معماری (صفویه و قاجار) است.

بحث براساس قرائن تاریخی و شواهد باستان‌شناختی

باغ‌ها به دلیل وابستگی شدید به عناصر طبیعی، چون: گیاه و آب و نیاز به مراقبت و نگه‌داشت دائمی، از ناپایدارترین ساخته‌های دست بشر است. آتش‌سوزی، خشک‌سالی، متروکه شدن باغ و در اقلیمی چون مازندران، رویش گیاهان خودرو در بستر باغ، همه و همه به نابودی باغ می‌انجامد.

باغ جهان‌نما نیز از زمان احداث تاکنون، دستخوش تغییرات بسیاری شده‌است. به طوری که عرصه‌ی باغ و بناهای عمده‌ی آن، به جز برخی دیوارها، کاملاً از بین رفته و یا در خاک مدفون گشته‌اند. دلایل این تغییرات را می‌توان این‌گونه برشمرد:

- ناپایداری ابنیه در محیط مازندران به دلایل اقلیمی و رطوبت بیش از حد محیط.

- حمله‌ی روس‌ها و به آتش کشیدن باغ در اواخر دوره‌ی صفوی.

- متروکه شدن مجموعه در دوره‌های مختلف.

- فرسایش ممتد باغ در ضلع شرق توسط رودخانه‌ی تجن.

- تعرضات و ساخت‌وساز ابنیه توسط بومیان در مجموعه‌ی شهری و استفاده از فضای باغ در مقام مرتع.

با وجود تغییرات انجام شده، می‌توان به کمک اسناد تاریخی و نوشته‌های جهانگردان و نیز شواهد باستان‌شناختی، ساختار اولیه‌ی بخشی از باغ، که به باغ خصوصی و درونی مربوط بوده را تشخیص داد.

مقاله‌ی حاضر، نشان می‌دهد که کارکرد باغ به گونه‌ای بود که دارای دو بخش بیرونی (شمال میدان) و درونی (شمال مجموعه و غرب رودخانه‌ی تجن) بوده‌است. از نوشته‌های تاریخی می‌توان کلیت دو بخشی را تشخیص داد، اما رسیدن به ساختار هندسی باغ در بخش بیرونی، بدون کاوش‌های باستان‌شناسی در حد حدس و گمان می‌باشد؛ لذا در این بخش و در جهت اثبات فرضیه، ویژگی‌های باغ در بخش‌های

ساختار، دید و منظر، پوشش گیاهی و آب، در بخش باغ درونی، بررسی گشته است.

ساختار باغ

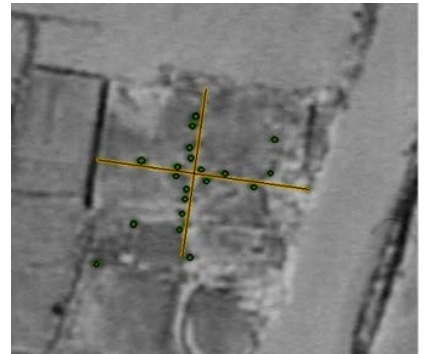
- احداث باغ در دو بخش مختلف (باغ درونی و باغ بیرونی) با توجه به کارکرد دوگانه‌ی دیوانی و تفریحی.
- محدوده‌ی مستطیل‌شکل محصور در حاشیه‌ی رودخانه (در سه‌طرف محصوریت با دیوار و در بخش شرقی محصوریت با عامل طبیعی رودخانه).
- وجود محورهای عمودبرهم در باغ خصوصی و چرخش ۱۱ درجه‌ای نسبت به محور باغ بیرونی (هم‌راستا با میدان).
- هندسه‌ی چهاربخشی باغ درونی با توجه به یافته‌های باستان‌شناسی و تصویر هوایی سال ۱۳۴۵ ه.ش. (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

▲ تصویر ۱۴. رودخانه‌ی تجن و قرارگیری باغ در کنار آن؛ ترکیب عمارت اصلی باغ با رودخانه (نگارندگان، ۱۳۹۴).

دید و منظر

- بهره‌گیری از منظر در چهار جهت: رودخانه، دریا، میدان و اندرونی باغ با احداث عمارت در موقعیت مناسب (به‌گفته‌ی سیاحان)، (تصویر ۱۳).
- ایجاد دید نزدیک به آب با استفاده از اسکله (به‌گفته‌ی سیاحان و به‌استناد کاوش‌های باستان‌شناسی)، (تصویر ۱۴).
- ایجاد پرسپکتیو عمیق با محورهای مستقیم.

پوشش گیاهی

- ارجاع به طبیعت بکر اطراف و ایجاد نظم در کنار آن.
- وجود درختان در حاشیه‌ی مسیرهای اصلی باغ براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۵ (تصویر ۱۵).
- وجود درختان میوه (نارنج و پرتقال) در باغ به‌گفته‌ی سیاحان.

▲ تصویر ۱۵. بازسازی نظام کاشت درختان در دوره‌ی قاجار براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۵ (آرشیو سازمان نقشه‌برداری).

آب

- حضور آب به صورت طبیعی با استفاده از رودخانه به‌عنوان محمل باغ.
- نهرهای آب با شیبی ملایم از غرب به سمت شرق و از آن جا به رودخانه‌ی تجن.
- حوض بزرگ با طرح شمس در مقابل عمارت (تصویر ۷).
- وجود حوض مستطیل‌شکل با آبراهه‌های عمودبرهم در مرکز باغ (تصویر ۸)، (تصویر ۱۶).

عناصر معماری

- حضور عمارت اصلی با دید چهارطرفه در کنار آب و با پیش‌روی در رودخانه.
- استفاده از ایوان ستون‌دار در عمارت باغ برای ارتباط بیشتر با طبیعت (به‌گفته‌ی سیاحان).
- دارا بودن دیوار در سه جهت با برج‌های نگهبانی و دیوار حائل در جهت رود.

▲ تصویر ۱۶. رودخانه‌ی تجن به‌عنوان محمل بکر و طبیعی باغ و شبکه‌ی آبراهه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۷. عناصر معماری در باغ جهان‌نما: ۱) عمارت اصلی، ۲) برج دیدبانی، ۳) اتاق‌هایی با کاربرد احتمالی خدماتی، ۴) اتاق‌های سه‌گانه با کاربرد احتمالی اتاق انتظار، ۵. سردر، ۶. حمام، نگارندگان، (۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۸. دیوار شمالی باغ به همراه بقایای بناهایی در ضلع شمالی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۹. برج دیدبانی در ضلع شمال شرقی باغ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

▶ تصویر ۲۰. پلان و برش احتمالی باغ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

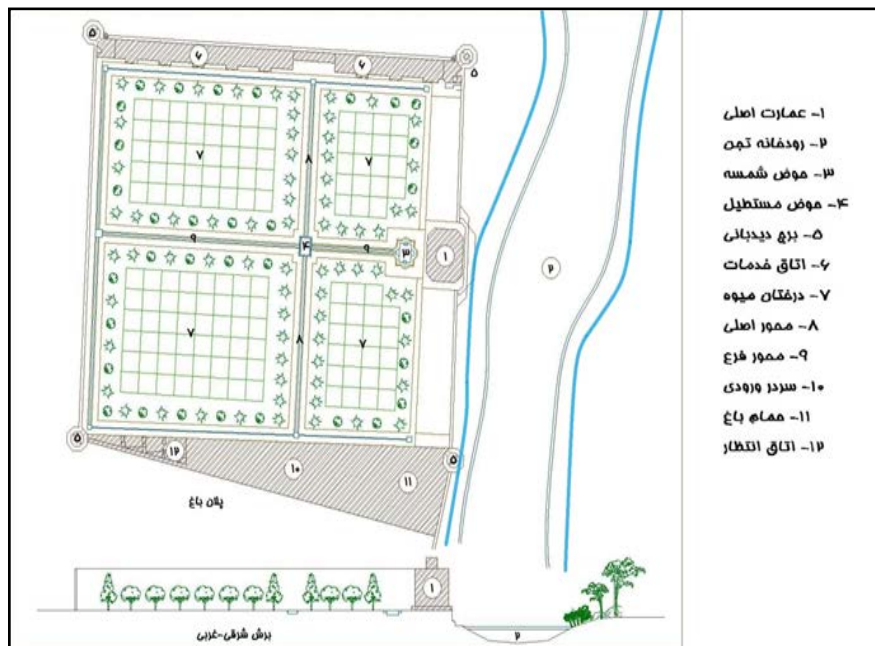
- وجود سردر برای ورود از باغ بیرونی به باغ درونی.
- وجود حمام در بخش جنوب شرقی باغ.
- ابنیه (احتمالاً خدماتی حفاصل دو باغ درونی و بیرونی (تصاویر ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰).

نتیجه‌گیری

در باغ ایرانی، معمولاً گوشک اصلی در امتداد محور اصلی باغ ساخته می‌شد. دید اصلی گوشک به طرف محور اصلی، استخر آب و نهر اصلی بوده است. جهت تأمین بهترین چشم‌انداز ممکن برای عمارت اصلی در باغ‌های گسترده، از طرح‌های مربع یا هشت ضلعی و نیز طرح‌های هشت بهشت استفاده می‌شد که موقعیت استقرار آن وسط باغ قرار بود و به چهار طرف اشراف داشت.

اما به طور کلی، در باغ‌های با پلان مستطیل، محل قرارگیری گوشک اصلی از مرکز مستطیل تا انتهای باغ در نوسان بود و معمولاً در قسمت عقب تر قرار می‌گرفته تا محور اصلی دارای شکوه و جلال بیشتری باشد. از این رو باید انتظار داشت که در باغ جهان‌نمای فرح‌آباد با توجه به ساختار گسترده و مسطح باغ، موقعیت استقرار عمارت اصلی مرکز باغ یا در امتداد محور اصلی آن باشد.

پس از تجزیه و تحلیل و ترسیم بخش‌های کاوش شده‌ی باغ و تکمیل آن با استفاده از اسناد تاریخی و اصول باغ ایرانی، می‌توان دریافت که باغ درونی، دارای الگوی چهاربخشی در ساختار هندسی است و انتظار می‌رفت که گوشک اصلی در محل تقاطع محورهای اصلی قرار گیرد، اما با توجه به وجود رودخانه و اهمیت بهره‌گیری از منظر آن از جایگاه گوشک، عمارت اصلی در امتداد محور شرقی-غربی به سمت رودخانه‌ی انتقال داده شد تا بتواند هم از منظر محور مربوطه و هم از منظر رودخانه و دریا بهره‌برد. این الگو که در آن عمارت اصلی جهت دستیابی به

بهترین چشم‌انداز، در ضلع مماس به رودخانه احداث شده و کل باغ در طول رود شکل می‌گیرد را می‌توان -الگوی رودکناری باغ ایرانی- نام نهاد. در باغ جهان‌نمای فرح‌آباد. اصالت بهره‌گیری از منظر بهینه‌ی موجود در منطقه، باعث ایجاد گونه‌ی شکل جدیدی از باغ شد که موقعیت کوشک را در باغ دستخوش تغییر قرار داد؛ به طوری که کوشک نه در محل تقاطع دو محور واقع است، و نه در انتهای مسیر ورودی از باغ که معمولاً به کوشک منتهی می‌شود.

جدول ۱. مقایسه‌ی بین شاخصه‌های باغ جهان‌نمای فرح‌آباد و ویژگی‌های مشترک باغ ایرانی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

مقایسه شاخصه‌های	باغ جهان‌نما	باغ ایرانی
هندسه کلی باغ	مستطیل، با تناسب نزدیک به مربع	شکل منظم بر اساس شرایط زمین
	نظم مستقیم الخطوط در پلان باغ	هندسه مستقیم الخطوط
	محورهای چرخش محور مستقیم از میدان تا باغ	شالوده باغ بر وجود محور اصلی
محصولات	محورهای مستقیم منتهی به عمارات باغ	محورهای مستقیم الخطوط در باغ
	محصولات با دیوار در سه جهت و عامل طبیعی رود در یک سمت	محصولات با دیوار یا عامل طبیعی
چشم‌انداز	چشم‌اندازهای عمیق در محورهای باغ	چشم‌اندازهای عمیق در محورهای باغ
	چشم‌انداز وسیع به رود و مناظر بکر اطراف	چشم‌انداز وسیع به عرصه بیرونی باغ با توجه به توپوگرافی زمین و موقعیت کوشک
نظم	پوشش منظم در امتداد محورهای باغ	پوشش منظم در راستای هندسه محورهای باغ
	سرو (میراث درختان کهن باغ) و درختان میوه	درختان همیشه سبز مانند سرو به عنوان درخت آیینی و درختان میوه
کل	حضور آب به صورت طبیعی با استفاده از رودخانه به عنوان محمل باغ	بهره‌گیری از آب به صورت حداکثری
	شبکه آبراهه‌های عمود بر هم و حوض در باغ	پهنه وسیع آبی در باغ‌های مناطق پر آب
جزء		انواع سیستم‌های آبی ساکن و جاری (حوض، نهر و ...)

کتابنامه

- استودارت، رابرت، (بی‌تا)، *سفرنامه‌ی استودارت*، ترجمه‌ی احمد توکلی، بی‌نا.
- اسکندربیک ترکمان، ۱۳۸۲، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن، ۱۳۱۱، *المآثر والاثار*، تهران: دارالطباعة دولتی.
- انصاری، مجتبی، ۱۳۷۸، «ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی- اصفهان)»، رساله‌ی دکتری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- بانی مسعود، امیر، ۱۳۹۰، *باغ‌های تاریخی تبریز*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- برزگر، اردشیر، ۱۳۸۷، *تاریخ طبرستان*، تهران: نشر رسانش.
- براتی، ناصر، ۱۳۸۳، «باغ و باغ‌سازی در فرهنگ ایرانی و زبان فارسی»، فصلنامه *باغ‌نظر*، شماره‌ی ۱ (۲): صص ۱۵-۳.
- پتروچیولی، آتیلیو، ۱۳۹۲، *باغ‌های اسلامی معماری، طبیعت و مناظر*، ترجمه‌ی مجید راسخی، تهران: روزنه.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۷۳، «باغ‌های ایرانی، آبادی»، شماره‌ی ۴ (۱۵)، صص: ۴-۹.

- حیدرنتاج، وحید، ۱۳۸۹ الف، «هنجار شکل‌یابی باغ ایرانی؛ با تأکید بر نمونه‌های عصر صفوی کرانه‌ی جنوبی دریای خزر، نمونه‌های موردی: باغ‌های بهشهر»، رساله‌ی دکتری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- حیدرنتاج، وحید، ۱۳۸۹ ب، *باغ ایرانی*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- دلاواله، پیترو، ۱۳۴۸، *سفرنامه‌ی پیترو دلاواله* (قسمت مربوط به ایران)، ترجمه‌ی شعاع‌الدین شفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دمورگان، ژاک، ۱۳۳۵، *سفرنامه‌ی دمورگان*، ترجمه‌ی جهانگیر قائم‌مقامی، تهران: انتشارات طهوری.
- زانگری لوئیجی، ۱۳۹۱، *باغ‌های ایرانی-اسلامی*، ترجمه‌ی مجید راسخی و فرهاد تهرانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زریاب‌خویی، عباس، ۱۳۹۳، مقالات زریاب؛ «سی و دو جستار در موضوعات گوناگون»، تهران: کتابخانه دانش‌نامه جهان اسلام.
- زندیه، مهدی و عرب‌سغار، ندا، ۱۳۹۱، «نظام الگویی باغ تخت شیراز با تکیه بر بازآفرینی تصویری»، فصلنامه *باغ نظر*، شماره‌ی ۹ (۲۳)، صص: ۲۰-۱۱.
- ستوده، منوچهر، ۱۳۶۶، *از آستارا تا استرآباد*، جلد چهارم، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- سرفراز، علی‌اکبر، ۱۳۵۶، «گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی چارتاقی استخر عباس‌آباد بهشهر، آرشیو شخصی علی‌اکبر سرفراز (منتشر نشده).
- سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۷۸، *تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج‌محل؛ آرامگاه بانوی ایرانی تبار*، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاهچراغی، آزاده، ۱۳۸۹، *پارادایم‌های پردیس (درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی)*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- شریفی، عبدالمطلب، ۱۳۸۸، «گزارش فصل اول کاوش باستان‌شناسی کاخ جهان‌نما»، ساری: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران (منتشر نشده).
- مصباح‌نمینی، سلماز، ۱۳۸۳، روند شکل‌گیری باغ‌های تاریخی بهشهر، فصلنامه *باغ نظر*، شماره‌ی ۱ (۲)، صص: ۵۵-۶۸.
- ملگونف، گریگوری والری یانویچ، ۱۳۶۴، *سفرنامه‌ی ملگونف به سواحل جنوبی دریای خزر*، تصحیح و ترجمه‌ی مسعود گلزاری، تهران: دادجو.
- منصوری، سید امیر، ۱۳۸۴، «درآمدی بر زیبایی‌شناسی باغ ایرانی»، فصلنامه *باغ نظر*، شماره‌ی ۲ (۳)، صص: ۶۳-۵۸.
- میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، *سفرنامه‌ی استرآباد و مازندران و گیلان*، به‌کوشش: مسعود گلزاری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نورانی، یزدان، ۱۳۸۶، «گمانه‌زنی و ساماندهی کاخ جهان‌نما»، ساری: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران (منتشر نشده).
- ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۹۰، «باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن»، ترجمه‌ی مهین دخت صبا، تهران: نشر علمی و فرهنگی.

- Hommaire, X. de H., 1860, *Voyage en Turquie ET en Perse, accompagné d'un album de 100 planches dessinées d'après nature par Jules Laurens*, Paris, & vol.III

- Kleiss, W., 1986, "Die Schlosser des Shah Abbas am königsweg von Isfahan am die Küste des kaspischen Meeres", *Architettura* XVI,:42-49